

- століть) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. – С. 124–130.
12. Розрахунки виконані автором за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. XVIII. – 319 с.
  13. Розрахунки виконані автором за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. XIII. – 233 с.
  14. Розрахунки виконані автором за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. XII. – 255 с.
  15. Розрахунки виконані автором за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. XLI. – 309 с.
  16. Розрахунки виконані автором за джерелом: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. III. – 254 с.
  17. Бойко Я.В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая половина XIX – начало XX в.) // Питання аграрної історії України та Росії. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – С. 91–96;
  18. Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор’ї (1861–1917 рр.) // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – С. 46–48.
  19. Бойко Я.В. Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) // XXX Сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума. – Москва; Тула, 2006. – 365 с.
  20. Бойко Я.В. Размещение и удельный вес русского этноса в Северном Причерноморье (Новороссии) на переломе XIX–XX вв. // Третья международная конференция “Причерноморский регион в контексте европейской политики: прошлое и настоящее”, 4–6 сентября 2008 г. – Одесса: ОНУ, 2008. – С. 350–362.
  21. Бойко Я.В. Розміщення українського етносу на півдні України (кінець XIX – початок XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 133–134. – Черкаси, 2008.

Аннотация. *Бойко Я.В. Расселение переселенцев у Северном Причерноморье: удельный вес украинского и русского этносов в регионе (вторая половина XIX – начало XX в.). Освещено структуру размещения, определено количественный состав и удельный вес переселенцев, которые осели в Северном Причерноморье (Новороссии) в 60–90-х гг. XIX в. Раскрыто особенности расселения, установлено удельный вес украинского и русского этносов, как наибольших на территории Северного Причерноморья на переломе XIX–XX вв. Указано на их роль в социально-экономическом развитии региона.*

Ключевые слова: Северное Причерноморье, переселение/миграция, этнос, украинцы, русские

Summary. *Boyko Y.V. Settling of Migrants in Northern Black Sea Region: the Specific Gravity of Ukrainian and Russian Ethnoses in the Region (Second Half of XIX – Beginning of XX Century). The article deals with the questions of migrant structure settling, who settled in the Black Sea Region (Novorossiya) in the 60–90s of the XIX century, their quantitative composition and share proportion. The peculiarity and share proportion of settling the Ukrainian and Russian ethnos is revealed as the largest on the Black sea territory on the turning of XIX–XX centuries. Their role in social-economic development of the region is indicated.*

Key words: Northern Black Sea region, resettlement/migration, ethnos, Ukrainians, Russians

Надійшла до редакції 29.05.2009 р.

Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 378(470+571)–055.2

О.О. Драч

РОСІЙСЬКА СТУДЕНТКА ЗА КОРДОНОМ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.): МОТИВАЦІЯ, ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ПОВСЯКДЕННЯ

Проаналізовано навчання дівчат із Російської імперії в університетах Європи протягом другої половини XIX – початку XX ст. Основну увагу приділено виокремленню мотивів до отримання вищої освіти, з’ясуванню чисельності студенток, їхнього непростого повсякдення на чужині.

Ключові слова: університет, вища освіта, студентка, професор

Однією з поширених тенденцій сьогодення у сфері освітніх інтересів української молоді є активний виїзд за кордон для навчання, стажування чи подальшого працевлаштування. Проблемаю для держави стає неповернення частини молодих освічених кваліфікованих кадрів. Утім це не є

новим явищем в історії. Так, лібералізація громадського життя в Російській імперії напередодні “великих” реформ третьої чверті XIX ст. актуалізувала жіноче питання, головний напрям розв’язання якого вбачався в допуску слабкої статі до вищої освіти. Повільність у вирішенні проблеми спонукала дівочу молодь до виїзду в Європу. З огляду на це, доцільним є аналіз маловідомої жіночої міграції до європейських університетів в умовах активізації модернізаційних процесів у російському суспільстві.

Питанням історії освіти присвячено значний масив досліджень, причому як зарубіжних, так українських авторів. Недоречно було б оминати ґрунтовну працю американця Р. Стайса, де проаналізовано історію становлення вищої освіти в контексті розв’язання жіночого питання як такого [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських “емансипе” німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер, котра використовує біографічний підхід до висвітлення пореформених змін у жіночій свідомості і розширення шляхів самореалізації представниць слабкої статі в Російській імперії [2]. Серйозні дослідження вищої школи модерного періоду започаткував і росіянин А.Є. Іванов, еволюціонуючи від емпірично-системного аналізу до соціокультурної та антропологічної парадигми вивчення студентського контингенту [3]. В Україні так само спостерігаємо зростання інтересу до питань історії жінок, їхньої освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах і монографічні дослідження [4]. Науковці розширюють напрямки дослідницького пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім, переважно на регіональному рівні. Тож маємо всі підстави докладніше зупинитися на проблемі еміграції дівочої юні з Росії до європейських університетів задля отримання вищої освіти.

Метою статті є з’ясування мотиваційних чинників, динаміки та чисельності дівочого контингенту з Російської імперії, зокрема й губерній Наддніпрянської України, в університетах Європи протягом другої половини XIX – початку XX ст. Основну увагу спробуємо сконцентрувати на реконструкції повсякденного життя та морально-психологічного стану жіночої молоді.

Заборона жінкам імперською владою відвідувати університети та Медико-хірургічну академію на початку 1860-х рр. спонукала найактивніших із них до пошуку можливостей навчання в закордонних університетах [5]. Першою росіяною, що отримала дозвіл відвідувати лекції з природничих наук в університеті Цюриху, стала Марія Княжина. Проте вона швидко припинила заняття. У 1865 р. прохання про зарахування студенткою до сенату вказаного закладу подала Надія Суслова. Але сенат не поспішав з остаточним рішенням, дозволивши лише тимчасові відвідини лекцій. Справу вирішила наполегливість студентки, яка подала заяву на складання державних іспитів. Урешті-решт адміністрація університету дала позитивну відповідь. Про саме навчання Руслової нам відомо мало, однак достеменно знаємо, що 14 грудня 1867 р. у Цюриху відбувся публічний захист дисертації на здобуття ступеня доктора медицини. Його присудили саме Надії Прокопівні Сусловій. Цей день увійшов в історію вищої жіночої освіти як знакова подія. А поширена тоді пресою інформація стала дієвим імпульсом до активізації жіноцтва в усій Європі, і в Російській імперії зокрема.

Аналізуючи власну життєву долю, Віра Фігнер на схилі літ відзначала, що “журнал з відомостями про Суслову визначив майбутнє; її шлях став бажаним і для мене” [6, 64]. Поява жінки з докторським дипломом викликала інтерес серед багатьох дівчат, про що вимушено констатували представники вищої влади в державі [7]. Реальністю стало зростання чисельності росіянок у Цюрихському університеті. Уже в 1872–1873 рр. там навчалася 96 осіб: 69 на медичному факультеті, 26 на філософському, одна на природничому [8]. Пікове зростання припало на літо 1873 р., коли до університету записалося 100 дівчат із Росії, з яких 77 обрали медичний фах, 22 – філософський і одна юридичний. Прикметно, що представниці українських губерній становили понад 40% студенток [7].

Як видно, пріоритет дівоча юнь надавала медицині. Це й не дивно, бо метою більшості дівчат, котрі прагнули будь-що отримали вищу освіту, було бажання послужити простому народу. “Добиватися вступу в університет – закордоном... де завгодно, аби вчитися, стати лікарем і принести знання на село як зброю проти хвороб, злиднів, неосвіченості”, – ці слова самі говорять за себе [6, 65].

Проте, незважаючи на таку шляхетну мету, абсолютна більшість родин не розуміли дівочого пориву до знань і наполягали на виконанні передусім обов'язкової ролі слухняної доньки, нареченої, дружини, матері та домогосподарки. Батьки через новизну справи побоювалися відпускати своїх дітей у “відкрите море життя”: занадто це було незвично [6, 65]. Особливо принцип – великі рішення людина має приймати сама. Щоб звільнитися від батьківського деспотизму, непоодинокими ставали випадки, коли право на вищу освіту добувалося відчайдушними представницями слабкої статі навіть ціною фіктивних шлюбів: “життя після одруження не змінилося: вступ до університету був вирішений, питання полягало тільки в коштах, які дозволяли реалізувати поїздку до Цюриха через рік чи півтора” [6, 67]. Але в реальному житті не все було так просто. Побоювання у достатності власних сил для боротьби за право вивчати математику в одному з університетів Німеччини не полишали юну, вже фіктивно заміжню, Софію Ковалевську. Навіть у снах, коли вона на підсвідомому рівні переосмислювала непросту долю Суислової – “тяжке, самотнє життя і майже ні хвилини щастя” [9, 232]. Це спонукало до ретельної підготовки – удосконалення знань з іноземних мов, обраного фаху та чітко окресленого розуміння особистого щастя на поточний момент, що мінімізувалося до тихого, скромного проживання в якому-небудь забутому куточку Німеччини чи Швейцарії (“між книжок і занять”) [9, 235].

Яке ж ставлення до студенток із Росії пропонувало чуже середовище? Попервах швейцарці вітали росіянок, що відвідували університети, вважаючи їх виключенням. Коли ж явище стало масовим і вони своїми манерами і звичками почали змінювати саме середовище, це перестало подобатися горподарям [10, 113]. Зумовлювалося це й усталеними традиціями: поза межами будинку жінку без опікуна не уявляли, тому бюргери лячно дивувалися, бачачи росіянок без супроводу. Приїжджих дівчат чекали насмішки студентів і стримана недовіра професорів. Наприклад, у хімічній лабораторії Цюрихського університету професор з'являвся рідко, а асистент, як “ворог жіночої освіти”, прагнув обмежити допитливість слабкої статі межами кухні й піклувався лише студентами [11, 21]. Потрібно було багато сили волі, праці й таланту, аби перемогти упередження, завоювати загальну симпатію й організувати собі пристойне повсякдення, потрібне для серйозних занять. Маємо підстави думати, що саме з такими настроями і приїздили до омріяних університетів більшість слухачок із Росії. Зокрема, В. Фігнер, захопившись ідеєю освоїти медицину і переступивши поріг університету з благоговінням, для реалізації омріяного планувала відмовитися від усіх розваг і задовольнялася, щоб не втрачати ні хвилини дорогоцінного часу (і це в 19 років!), взялася до лекцій, практичних занять, підручників з надзвичайною енергією. Так тривало 3 роки [6, 76].

Поставленій меті підпорядковувалася й нова зовнішність. Доволі поширеним був такий тип: молоденька дівчина зі скромно опущеними донизу очима, коротко стрижене, але гладко зачесане волосся, одягнена просто, але охайно, в руках постійно якісь медичні книжки [10, 112]. Більшість студенток коротко стригла волосся заради зручності та скорочення часу на туалет, і вже як анахронізм сприймався “незручний кринолін з залізними обручами, що качався коло колом, не даючи вільно проходити у натовпі та сидіти в аудиторії” [11, 23].

У Цюриху університетське життя для вихідців із Росії починалося занадто рано. Окремі лекції читали з шостої ранку (наприклад, з ботаніки) і до дванадцятої години. Потім обідня перерва до чотирнадцятої, а далі знову заняття в університеті до шостої, іноді до восьмої вечора [11, 21]. Проте доволі швидко серед дівчат увійшло у звичку вставати о пів на сьому і поспішати в аудиторію до приходу професора.

Майже в усіх спогадах закордонних студенток наголошується на тривалих і виснажливих заняттях з обраного фаху задля набуття знань і практичних навичок. “Надзвичайно працелюбна, могла цілими годинами робити обчислення, не встаючи з-за столу”, – це про С. Ковалевську [9, 377]. “Працюєш цілий день, так протягом тижнів. Трупний запах дурманить; нерви напружені, що сніються різні препарати м'язів та артерій” [11, 28]. Значним полегшенням для дівчат із занять анатомією став дозвіл працювати в канікулярний час. Самовіддані науці дівчата користалися з того, що їхні колеги-студенти в місцевих звільнили місце у препараторській з дев'ятої ранку до сьомої вечора з перервою на обід. Втоmlені, опісля поспішали додому вечеряти, писати листи, читати газети. Проте навіть удома не полишали наукові дослідження. Надмірне заповзяття при роботі з

мікроскопом вечорами при керосиновій лампі в однієї з дівчат завершилося запаленням очей і заборорою занять лікарем [11, 29]. Саме ця надзвичайна наполегливість у навчанні і сприяла, на думку колишньої слухачки медичного факультету у Парижі Надії Скворцової-Михайловської, швидкому і легкому зближенню зі студентами, від яких вони на початку трималися якнайдалі [12]. За дівочими спостереженнями та відзивами професорів, студентки займалися наполегливіше ніж чоловічий контингент університету.

Які ж розваги могли собі дозволити дівчата, котрі так завзято навчалися? Вирішивши облаштувати власну бібліотеку в Парижі, студентки з Росії вносили для цього по два франки на місяць, тому книжковий фонд був доволі бідним. Допоміг відомий письменник І.С. Тургенєв, організувавши концерт Поліни Віардо задля поповнення бібліотеки [12, 19]. Зайняті вдень і доволі стомлені надвечір окремі з дівчат лише ненадовго відвідували російську читальню Цюриха [11, 25]. Напружена розумова праця та привабливі європейські краєвиди спонукали до активного відпочинку на природі. “Життя в цей час було справжньою насолодою, – наголошувала С. Ковалевська, – вдень слухання лекцій та заняття у лабораторії, увечері та на свята довгі прогулянки чудовими околицями Гейдельберга” [9, 377]. Незважаючи на масу справ, не відчувалося перевтоми завдяки старому швейцарському звичаю святкових екскурсій у гори та греблі на човнах [13, 65]. Цілий день, проведений серед дивного пейзажу і гірського повітря, надавав сил для подальшої роботи протягом тижня.

Успішному навчанню був підпорядкований і побут студенток. Окремі з них відзначали дешевизну швейцарських цін. Можна погодитися, адже “столичні” дівчата порівнювали Цюрих із Петербургом, де ціни на житло завжди “кусалися”. За невеличку кімнату, але мебльовану всім потрібним, у Цюриху в 1870-х рр. платилося в еквіваленті на російські гроші 5 крб 50 коп. Якщо ж винаймали кімнату з ранковою кавою, обідом, вечерею, вечірнім чаєм, прислугою та постіллям, то коштувало все це 24 крб на місяць [11, 26]. Керосинова лампа обходилася 1 крб щомісячно. Опалення та прання білизни складало окрему плату за домовленістю. Була можливість економити на опаленні приміщення, до чого вдавалися окремі студентки, вкриваючись уночі великими швейцарськими пуховими ковдрами поверх звичайної. Денний час же проводили на лекціях, у лабораторіях, публічній бібліотеці чи російській читальні. Найскладніше було тим, хто приїхав проти волі батьків, як наприклад, у випадку з Анною Клейман, котру всі називали “Маленькою”. Сили цієї дівчини були підірвані матеріальними нестатками. Будучи донькою в багатій родині, вона приїхала навчатися лише з дозволу матері, котра таємно надсилала їй кошти. “Маленька” в усьому собі відмовляла, більшу частину грошей витрачаючи на книжки та дисертацію, яка також потребувала витрат, бо, досліджуючи причини дитячої смертності в Цюриху, на прийомі в поліклініці часто останнє віддавала малозабезпеченим родинам [10, 114]. Витрат потребував і навчальний процес. У женеvському університеті існувало правило: студент, який записувався на екзамен, вносив від 25 до 300 франків залежно від іспиту і факультету [14, 11]. У разі невдачі, повертали тільки половину суми. Між росіянками медичного факультету у Парижі переважали дівчата з небагатих родин, тоді як книжки та навчання коштували дорого [12, 19]. То ж зрозуміло, чому молоді жінки понад усе чекали випускних іспитів, поспішаючи повернутися на батьківщину, стати самостійними, заробляти власною працею й назавжди покінути з болючим матеріальним становищем студентського життя [14, 18].

З часом російська влада занепокоїлася масовим від’їздом дівчат за кордон, підкреслюючи наявність серед них представниць різних станів і регіонів держави. Улітку 1873 р. на шпальтах газет з’явився урядовий указ, що наказував студенткам залишити навчання і повернутися до 1 січня 1874 р. під загрозою не допуску до роботи в Росії, де головною мотивацією вказувалося “захоплення молоддю емігрантською пропагандою та комуністичними теоріями, зокрема й вільної любові” [7, 4]. Усі були вражені цією новиною. Найбільше обурило дівчат відверте звинувачення в аморальності. Іноземці почали сприймати студенток як жінок легкої поведінки, співвітчизники ж безцеремонно зупиняли на вулицях, давали непідходящі поради, а часто читали нотації [6, 83; 10, 113]. Особливо складно доводилося студенткам старшого курсу, змушеним за кілька місяців написати докторську дисертацію та скласти екзамен.

Що являв собою докторський екзамен найкраще засвідчила Юлія Лермонтова, хімік за фахом, яка поїхала на навчання разом із С. Ковалевською, і витримала його в Гетингенському університеті.

Підготовка вкладалася у три жахливі тижні життя. І хоча сам іспит тривав лише дві години, і Ю. Лермонтова отримала диплом доктора хімії першого ступеню (з відзнакою), надзвичайне нервово напруження стерло в пам'яті подробиці – не пам'ятала “як вийшла живою” [9, 379]. Протягом же наступних кількох тижнів не могла прийти до тями, втратила сон та апетит. У контексті цього, можна оцінити як батьківський вчинок професора Вейерштраса, котрий гаряче наполягав на заочному присудженні ступеня доктора математики юній Софії Ковалевській на підставі поданих нею наукових робіт і звільненні її від докторського екзамену, побоюючись, що “при її молодості та тендітній будові хвилювання від іспиту може нашкодити” [15, 177]. Навіть складно уявити стан виснаженої, вкрай змученої підготовкою до захисту та іспиту, вже хворій на сухоти цюріхської студентки Анни Клейман, коли поширився серед студентів погослос, що професори визнають її занадто молодого (21 рік) для отримання ступеня доктора медицини й мають намір провалити на іспитах [10, 114]. Утім, не злякавшись, вона їх із честю витримала.

Чи було відчуття щастя після таких непростих випробувань? За спогадами Ю. Лермонтової, в той момент, коли ціль було досягнуто, екзамен успішно складено, докторський диплом отримано, вона “як ніколи відчувала себе нещасною під час повернення до Росії з трофеями у саквояжі” [9, 379]. Давалася визнавати невідповідність між очікуванням і дійсністю – мізерність результатів порівняно з застосованими для їхнього досягнення зусиллями. Здавалося б, треба радіти й відчувати глибоке задоволення, проте більшість молодих жінок на це не зважали. Фізичне і моральне виснаження після закінчення ставало настільки очевидним, що швейцарка, яка супроводжувала до Емса на лікування Анну Клейман навіть хотіла показати її імператору Олександру II, щоб “продемонструвати наскільки заучувалися російські студентки” [10, 116]. Не тішила “Маленьку” і звістка від матері про родинне святкування її успішного закінчення й батьківське прощення у формі капіталу на відкриття лікарні.

Позиція провідних науковців Європи, які безпосередньо були свідками наполегливої навчальної праці дівчат із Росії, дедалі більше схилялася на бік жінок. Вони оцінювали їх шлях “як боротьбу за прогрес та емансипацію людської особистості” [11, 28]. Так, професор І. Мечніков, котрий сприяв вступу до університету Парижу одній бажаної, наполегливо радив продовжувати наукову роботу, ласкаво рекомендуючи після закінчення звертатися за допомогою, “якщо боротьба за місце під сонцем виявиться занадто складною” [16, 156].

Моральні імперативи тогочасного освіченого жіноцтва не давали шансу для самозаспокоєння навіть після поверненню додому. Так, Катерина Гончарова, племінниця дружини Пушкіна, перша жінка на медичному факультеті в Парижі, приїхала з чоловіком до свого маєтку в Калузькій губернії, де при полотняному заводі організувала прийом хворих селян [12, 5]. Оглядаючи до ста осіб щоденно, позаяк в околиці не було інших медичних пунктів, вона окрім цього самостійно готувала та роз'яснювала правила вживання ліків. Страшенно стомлюючись від клопотів, зізнавалася, що цим прагнула сплатити власний моральний борг.

Варто відзначити, що еміграція жінок за кордон для отримання освіти стала звичним явищем із кінця XIX ст. (через обмеженість прийняття до Жіночого медичного інституту та ВЖК у Санкт-Петербурзі). У Паризькому університеті в 1889–1890 рр. зі 152 студенток на долю приїжджих із Росії припадало 70,4% контингенту [17, 33]. Якщо взяти один медичний факультет, то їхня перевага ще більше вражаюча: зі 123 студенток – 92 (74,8%), тобто майже 3/4 всього складу. Протягом 1894–1895 рр. Бернський університет надав ступінь доктора медицини семи здобувачкам із Росії [18, 51]. У 1895–1896 рр. у Цюріхському університеті навчалася 72 дівчини з російським підданством. У Швейцарських університетах такі становили (1904–1905 рр.) аж 84,4% від загальної кількості 1333 студентки [19, 248]. Майже 80% із них вивчали медицину. У цьому ж академічному році більше половини зі 132 слухачок-іноземок Берлінського університету формували допитливі дівчата з Росії [20, 279].

Отже, суспільна модернізація в Російській імперії, що помітно активізувалася в епоху “великих” реформ, поступово руйнувала усталену станову мораль, а зміна правового статусу більшості населення дедалі більше почала пов'язуватися ліберальною публіцистикою з вимогою жіночої емансипації. У цьому розумінні провідний прошарок дівочої молоді заходився кардинально переглядати власну життєву стратегію. Шлюб, як традиційно єдиний канал і кінцева мета суспільної реалізації у домодерному соціумі, отримав гідного, хоча й локального, конкурента – вищу освіту за кордоном за умов неможливості це реалізувати в “*родном Отечестве*” (рос.). Внутрішня енергія амбітних молодих жінок почала скеровуватися на інтелектуальне вдосконалення та знання задля

професійної реалізації, що уможливлювало формування якісно нового явища – автономію особистості. Пройшовши через конфлікт із родиною, живучи на скромні кошти, іноді відмовляючи собі у найпотрібнішому, прийняті на навчання до вищих навчальних закладів Цюриха, Парижа, Гейдельберга та інших міст Європи юні й невгамовні леді вважали своєрідним щастям усамітнення задля наукової праці та фахового становлення. Повсякденна праця в омріяних університетах нерідко викликала захоплення, дивувала тамтешніх професорів і студентів, поволі надавала авторитету приїжджим, що врешті-решт логічно довершувалося отриманням докторських дипломів із різних галузей знань. Європа ж у такий спосіб відкривала для себе далекий і загадковий світ культурної мозаїки народів, ідентифікованих на певний час під скіпетром російських імператорів.

Література

1. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 616 с.
2. Пиетров-Эннкер Б. “Новые люди” России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. – Москва: РГГУ, 2005. – 444 с.
3. Див.: Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – Москва, 1991. – 391 с. та ін.
4. Див.: Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 5 та ін.
5. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 733. – Оп. 147. – Спр. 299.
6. Фигнер В. Запечатленный труд // Фигнер В. Полное собр. соч. в 7 томах. – Москва: Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан, 1932. – Т. 1. – Ч. 1. – 400 с.
7. РДІА. – Ф. 759. – Оп. 22. – Спр. 2038.
8. Підраховано на підставі: Русская студентка за границей // Первый женский календарь на 1912 год. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 57–76.
9. Ковалевская С.В. Воспоминания и письма. – Москва: АН СССР, 1951. – 573 с.
10. Литвинова Е. “Маленькая” (Из жизни цюрихских студенток) // Первый женский календарь на 1912 год. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 112–116.
11. Пантелеева С. Из Петербурга в Цюрих // Первый женский календарь на 1912 год. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 20–31.
12. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 699. – Од.зб. 9.
13. Пантелеева С.В. На путях к высшему образованию. В Цюрихе с 1864 по 1875 гг. // Труды I Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург, 1914. – Т. 1. – С. 63–66.
14. Кам М. Экзамены в Женевском университете // Новое дело. – 1902. – № 5. – С. 7–25.
15. Ковалевская С. Воспоминания детства и автобиографические очерки. – Москва: АН СССР, 1945.
16. Горовиц-Власова Л. Личный воспоминания об И.И. Мечникове // Вестник Европы. – 1916. – № 11.
17. Права женщин на высшее образование в различных государствах // Образование. – 1892. – № 1.
18. Успехи русских женщин за границей // Образование. – 1895. – № 8. – С. 51–52.
19. Известия и факты, касающиеся женщин // Женский вестник. – 1905. – № 8. – С. 248–249.
20. Известия и факты, касающиеся женщин // Женский вестник. – 1905. – № 9. – С. 278–288.

Аннотация. Драч О.О. *Российская студентка за границей (вторая половина XIX – начало XX в.): мотивация, численность, повседневность.* Проанализировано обучение девушек из Российской империи в университетах Европы на протяжении второй половины XIX – начала XX вв. Основное внимание уделено определению мотивации к получению высшего образования, выяснению численности студенток, их непростой повседневности на чужбине.

Ключевые слова: университет, высшее образование, студентка, профессор

Summary. Drach O.O. *The Russian Female Student Being Abroad (Second Half of the XIX – Beginning of the XX Centuries): Motivation, Quantity, Everyday Life.* The article touches upon the study of Russian female students at the European Universities during the second half of the XIX – beginning of the XX centuries. The main attention is paid to the motives of getting higher education, the analysis of girl students number and their hard everyday life.

Key words: universities, higher education, female students, professors

Надійшла до редакції 06.03.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.